

תוכן העניינים

1

מבוא

שער א: בטרם אוניברסיטה, 1956–1935

- 23 פרק ראשון: בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה במרדף אחר
לגיטימציה אקדמית
- הדגם הפרטי-העירוני, 1938–1935 28
  - משבר הלגיטימציה האקדמית 37
  - הפקולטה הצרפתית למשפטים בביירות 43
  - ניהול פרטי או ציבורי 48
- 53 פרק שני: בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בין הצלחה לכישלון
- ההכרה בתעודות של בית הספר הגבוה 55
  - הצעת חוק המועצה למוסדות ההשכלה הגבוהה והמדע 66
  - התכניות לשילובו של בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה
באוניברסיטה של תל-אביב 74
- 76 פרק שלישי: לקראת הקמת אוניברסיטה עירונית
- 'לא טוב היות אוניברסיטה אחת לבדה' 77
  - הדיונים בין העירייה לאוניברסיטה העברית 81
  - מתווה ראשון לאוניברסיטה העירונית 88
  - המועצה הציבורית למען האוניברסיטה בתל-אביב 93
  - מתכניות לביצוע: הקמת מכונים אוניברסיטאיים 100
  - המכון האוניברסיטאי למדעי הטבע 100
  - המכון האוניברסיטאי לתרבות ישראל 102
  - הלחץ הציבורי והממשלתי נגד פתיחת אוניברסיטה עירונית 105
  - עיתון 'הארץ' נגד הקמת האוניברסיטה 109

שער ב: האוניברסיטה העירונית, 1956–1962

- 119 פרק רביעי: המאבק הציבורי
הדיון הציבורי על האוניברסיטה העירונית 121
האוניברסיטה הפרולטרית 123
המאבק להכרה בזירה הפוליטית 127
האוניברסיטה כתת־מדור בעיריית תל־אביב 134
ניהול האוניברסיטה העירונית 136
ממדור בעירייה לחברה ציבורית 142
- 152 פרק חמישי: הגיבוש האקדמי
ראשית התגבשות ההנהגה האקדמית 153
סילוק הרקטור מכהונתו 157
המאבק לקבלת הכרה של המועצה להשכלה גבוהה 167
התרחבות האוניברסיטה 179
- 185 פרק שישי: המחיר העגום של המיזוג
השילוב באוניברסיטה העירונית והקיפאון 188
עידן השופט צלטנר והמיזוג עם ירושלים 192
כישלון המיזוג 197
עמדת העיתונות בשאלת ביטול השלוחה 201
נסיגת הסנט של האוניברסיטה העברית מחזון השלוחה 204
קרבות מאסף נגד חיסול השלוחה והפרשנות הציבורית 209
אקורד סיום והתחלה חדשה 211

שער ג: האוניברסיטה הממלכתית, 1963–1971

- 217 פרק שביעי: התנופה קדימה
נשיא האוניברסיטה 222
הקמת בית הספר לרפואה 230
הקמת הפקולטה למדעי החברה 238
- 244 פרק שמיני: המתיחות הגוברת סביב יוזמות הנשיא
המשבר בפקולטה למדעי החברה 247
המאבק על הקמת המרכז לעיתונות 253
המאבק על הקמת בית ספר גבוה לטקסטיל 258

265	פרק תשיעי: בין הנשיא לרקטור הוועד המנהל והסנט 265 המאבק הפומבי של הרקטור והסגל האקדמי נגד הנשיא 269 תמיכת הוועד המנהל בנשיא 274 בסיס התמיכה האקדמית בג'ורג' וויזו 283 מרדכי נמיר נגד הסגל האקדמי 291
299	פרק עשירי: מחיקוי וסגירת פערים לחדשנות המשבר הנמשך בפקולטה למדעי החברה 301 יחסי הכוחות בסנט 306 התבססות והתחזקות העצמאות האקדמית 312 המרכז למדעי הטכנולוגיה: 'הטכניון החדש' 316 הבחירה בפרופ' אנדרה דה פריס לרקטור 326
333	פרק אחד-עשר: אוניברסיטת תל-אביב והממשלה המקורות התקציביים של האוניברסיטה 337 הוועד המנהל בראשית שנות השבעים 348 ועדת אלעד פלד: פתרון סוגיית החובות 355
362	סיכום
375	רשימת המקורות
388	מפתח השמות

מבוא

היוזמה הראשונה להקמת מסגרת אקדמית בתל-אביב הייתה בראשית שנות השלושים, כאשר המשורר חיים נחמן ביאליק הקים בתל-אביב את אגודת השוחרים למען האוניברסיטה העברית בירושלים.¹ רוב החברים באגודה היו בורגנים משכילים, חברים במפלגת הציונים הכלליים. אחת מתרומותיה של האגודה הייתה מפעל של שיעורי קיץ מטעם האוניברסיטה העברית, שנחנך ב-19 בדצמבר 1933. בטקס הפתיחה לעונת השיעורים הראשונה אמר ביאליק כי תל-אביב נעשית מעיר של מוסדות תרבות קלה, 'מסופקת וחשודה', של בתי שעשועים למיניהם, של בתי קולנוע ושל מועדונים לריקודים ומחולות, לעיר בעלת מוסדות 'תרבות אמת' שלהם תוכן תרבותי רציני ועמוק, המאפשר להתמודד עם הסכנה התמידית של נהנתנות האורבת לעיר הצעירה: 'שכנות רעה זו של הים ושל יפו, סכנה גדולה בה לתל-אביב שלנו, שמא תיהפך כמו כל עיר חוף לעיר לבנטינית, מקובצת מאנשים שונים, בלי פרוץ פנים, בלי שום מלט רוחני המאחדם לחטיבה שלמה בעלת תרבות אחת [...] ואני רואה את המפעל הזה של השיעורים האוניברסיטאיים החיצוניים כהתחלה, כמפנה חדש בהתפתחות עירנו'.²

סנט האוניברסיטה ראה בחשש את ראשית ההתארגנות האקדמית בתל-אביב. פרופ' יוסף קלוזנר, שנחשב לסמן הימני הפוליטי בקרב הסגל האקדמי בירושלים, נזעק כאשר נודע לו על הכוונות להקמת אגודת שוחרים ולמתן שיעורי קיץ אוניברסיטאיים. הוא הביע את החששות מפני יוזמה זו בפגישה של מועצת האוניברסיטה בפברואר 1933:

ישנה סכנה גדולה בכל ההצעות האלו [...] בכולן ישנה רק כונה אחת, כונה רעה, והיא כי האוניברסיטה [העברית] הנה בדרך רעה, צריך לכבש אותה ולפתח אוניברסיטה בתל-אביב. מנין זה בא פתאום השנוי ביחסו של ביאליק לאוניברסיטה? הלא ביאליק מתנפל בכל הזדמנות על האוניברסיטה [...] מדוע זה הפך ביאליק את עורו פתאום ונהפך מאויב לאוהב? הכל נובע רק

1 כהן וכ"ץ, 2005.

2 ביאליק, 1936, עמ' 42-43.

ממקור אחד – מהכוונה לכבוש את האוניברסיטה. שיטתם היא להעביר הכול לתל-אביב [...] ד"ר מאנגעס משהו אותנו לאוניברסיטאות באמריקה; בשביל אוניברסיטה גדולה באמריקה זה טוב ומועיל, אבל בא"י בשעה שישנה התחרות בין ירושלים ותל-אביב, פרוש הדבר להוציא את האוניברסיטה מירושלים ולהעבירה לתל-אביב.³

ביאליק היה מודע לחששות בירושלים מפני צמיחתו של מרכז אוניברסיטאי מתחרה וטען כי ההתפתחות האקדמית בתל-אביב איננה באה על חשבון ירושלים, שכן אפשר לפתח בשני המקומות מוסדות אקדמיים: 'ואני גם כן רוצה להניח את דעת ירושלים, שהיא רואה את עצמה כעין בת-מונופולין לתורה: היא השאירה לת"א את הדברים הקלים, השעשועים, את התורה הכבדה היא רוצה לקחת לעצמה. אין אני גורס חלוקה כזו, אין עינינו צרה בירושלים, חו"ח [חס וחלילה], אבל גם אני בטוח, כי ירושלים תשמה יחד אתנו בשמחת תורה הבאה עלינו לטובה, כשנגיע אל "הסיום". התורה תספיק גם לירושלים וגם לתל-אביב'.⁴

עם הקמתה של אגודת השוחרים ותחילת השיעורים האוניברסיטאיים הכריז מאיר דיונגוף, ראש העירייה הראשון, כי יש להתור להקמת מערך מסועף של מוסדות אקדמיים בתל-אביב כאמצעי לשילוב היהודים בעולם המודרני ולמניעת התדרדרותם לחיי הסתגרות ולהתנוונות שלא מרצון. דאגתו של דיונגוף גברה נוכח התגברות האנטישמיות באירופה וסילוקם השיטתי של סטודנטים ומרצים יהודים מגרמניה. בדומה לחיים ויצמן ולזאב ז'בוטינסקי שייחסו חשיבות להקמת האוניברסיטה העברית, ראה גם דיונגוף בהקמת אוניברסיטה בעירו אמצעי רב עוצמה להשתלבות התנועה הציונית בקרב עמי המזרח התיכון, וכך הגדיר את חזונו בשנת 1934:

ועוד הנני מברך את בני עירי, שיראו בעוד 52 שנה בתל-אביב: שורה שלמה של בתי-ספר גבוהים לכל ענפי המדע והאמנות. הנה דלתות האוניברסיטאות והאינסטיטוטים בכל ערי אירופה הולכים ונסגרים בפני צעירי ישראל. אם לא נקדם את פני הדבר בעוד מועד, יש סכנה שעמנו יישאר בעוד שנים מספר בלי משכילים, בלי אינטליגנציה. כיום נדמה לנו, שיש לנו עודף של משכילים ועובדי הרוח ואנשי האומנויות החופשיות. אולם אם ייפסק הזרם של בעלי השכלה גבוהה מן האקדמיות אל תוך העם, ונישאר כאשר היינו בימי-הביניים

3 ישיבת מועצת האוניברסיטה העברית, 17.2.1933, עמ' 4-6, אאע"י.

4 מכתב הוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית לוועד הפועל, 21.1.1935. דברי ביאליק מצויים בנספח לפרוטוקול ישיבת הוועד הפועל, אאע"י.

– המון נבער מדעת, יושבי צלמוות בתחומי הגטו. אוי ואבוי לנו ולעתידנו, כי הדורות אשר יחונכו בלי השכלה ובלי דיסציפלינה מדעית, לא יהיה להם הרצון והעזו להילחם, לעמוד על נפשם ולהשתחרר, וגם לא ימצאו את דרכם הנכונה. נחוק, אפוא, שארץ־ישראל תהיה כמו שווייץ, ארץ של בתי־ספר גבוהים שבביל כל צעירי ישראל וגם שבביל בני ארצות המזרח שאינם יהודים. הסטודנטים אשר יגמרו את לימודיהם בבתי־ספרנו יהיו חלוצי ההשכלה והתרבות שבביל כל המזרח המתעורר מתרדמתו, כי מרכז הכובד של הציביליזציה עתיד לעבור מן המערב אל המזרח. בתוך שורת בתי־הספר הגבוהים העתידיים להיווסף בארץ־ישראל תתפוס תל־אביב בלי ספק מקום חשוב מאוד.⁵

ברל כצנלסון, ממנהיגי תנועת העבודה שנמנה עם מייסדי אגודת השוחרים בתל־אביב, הגה את הרעיון לשדרג את השיעורים האוניברסיטאיים ולהפכם לשלוחה אקדמית ירושלמית בתל־אביב. ב־4 בדצמבר 1934, לאחר הקמת הוועד הפועל של האוניברסיטה העברית ומינויו כנציג היישוב בו, הוא תבע כי הוועד הפועל יאשר פתיחת שלוחה לאוניברסיטה העברית בתל־אביב. הוא הציע כי האוניברסיטה העברית תעבד את תכנית הלימודים ותבחר את המנהל האקדמי, כי אגודת השוחרים בתל־אביב תממן את פעילות השלוחה וכי האוניברסיטה העברית תכיר בשיעורים האוניברסיטאיים כשיעורים אקדמיים.⁶ הסנט של האוניברסיטה העברית הגיב בסירוב החלטי להצעה וקבע כי השיעורים בתל־אביב יהיו אך ורק הרצאות לציבור הרחב ללא קרדיט אקדמי.⁷

סירוב זה התמיד גם נוכח יוזמות נוספות של אגודת השוחרים, ובהן הקמת מכון לכלכלה בתל־אביב.⁸ פתיחת מכון בעל אוריינטציה מקצועית שבו ילמדו מאות סטודנטים נתפסה כגורם חשוב בחיי העיר ובשגשוגה. הפעילים המרכזיים בנושא זה היו אייזיק ברודני (יצחק בראלי), מנהל בנק הפועלים, שמואל רפפורט, מנהל בנק קופת עם ועורך הדין ישראל בר־שירה. כוונתם הייתה להעמיד בראש המכון פרופסור לכלכלה בעל שם עולמי ולצדו שלושה–ארבעה מרצים עוזרים. חברי הוועדה הציגו את ייסוד המכון כשלב ראשון בהתפתחותה של פקולטה בעתיד. האוניברסיטה העברית סירבה לכך

5 דינוגוף, 1984, עמ' 157.

6 מכתב ברל כצנלסון למזכירות האוניברסיטה העברית, 4.12.1934. עותק של המכתב מצורף כנספח לפרוטוקול הוועד הפועל, ישיבה ח לשנת תרצ"ה, 31.1.1935, אאע"י.

7 מכתב הוועדה המתמדת לוועד הפועל, 21.1.1935, נספח לפרוטוקול הוועד הפועל, אאע"י.

8 ישראל בר־שירה, רשימה לזיכרון, 10.1.1939. אאת"א, תיק מס' 900.277.

בתוקף והרעיון נגנז. הדחייה של שיתוף פעולה עם מסגרת אקדמית בתל-אביב, ולאחר מכן ההתנגדות להקמת אוניברסיטת מחקר מבוססת, שימשה את המאמץ לשמר את מקומה המונופוליסטי של האוניברסיטה העברית בזירה האקדמית.⁹

בספר מתוארים הגורמים העירוניים, האקדמיים והפוליטיים שהובילו להקמתה של אוניברסיטת תל-אביב ולהתבססותה כאוניברסיטת מחקר בתקופת טרום העצמאות ובשני העשורים הראשונים למדינת ישראל. המאמצים להקמת מסגרת אקדמית קבועה ויציבה לבני העיר וסביבתה קרמו עור וגידים כשחיים לבנון, ראש העירייה, הכריז על הקמת 'האוניברסיטה של תל-אביב' ב-1 ביולי 1956. היה זה איחוד של שלושה מוסדות אקדמיים שפעלו בעיר: המכון האוניברסיטאי למדעי הטבע, שהחליף את המכון הביולוגי-פדגוגי בניהולם של ד"ר היינריך מנדלסון וד"ר יעקב גליל, המכון לתרבות ישראל בניהולו של פרופ' ישראל אפרת שמונה לרקטור האוניברסיטה, ובית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה שבראשו עמדו ד"ר אוגוסטו לוי והשופט זאב צלטנר. לימים היה ויכוח אם לקבוע את מועד ייסודה של האוניברסיטה בתאריך הקמת האוניברסיטה העירונית או כשהפכה למוסד עצמאי עם מינויו של ג'ורג וייז לנשיא האוניברסיטה בשנת 1963. ביטוי לכך נמצא בדבריו של פרופ' שלמה סימונסון, רקטור האוניברסיטה בשנים 1971–1977: 'אין להעלות על הדעת התפתחות האוניברסיטה בעשור השני לקיומה בלי התשתית של העשור הראשון ואף של התקופה הקודמת לו. פריצת הדרך האקדמית והציבורית שנעשתה אז היתה מעשה רב של ראשוני האוניברסיטה. עם זאת אין ספק שקצב ההתפתחות של האוניברסיטה בעשור השני הואץ בהשוואה לעשור הראשון'.¹⁰

אוניברסיטת תל-אביב נבנתה כ'אוניברסיטה מלמטה', אוניברסיטה מקומית שצמחה מתוך יזמות עירונית בעלת אופי אזרחי, ונאלצה לנהל מאבק ממושך לקבלת לגיטימציה אקדמית וממלכתית. מאבק זה הביא לכך שהסגל האקדמי, שחלקו היה בראשית הקריירה האקדמית שלו, היה פעיל בניהול המוסד, ובהתערבותו נעשו מהלכים דרמטיים, דוגמת סילוקו של הרקטור הראשון, פרופ' ישראל אפרת. אנשי הסגל האקדמי שבלטו בעיסוקם בתחום הניהולי היו בן-ציון כ"ץ, צבי יעבץ, שלמה סימונסון, משולם גרול, אנדרה דה פריס וחיים שיבא, היינריך מנדלסון ויעקב גליל, אלפרד קלופשטוק, יהושע

9 על התנגדותה של האוניברסיטה העברית להקמת אוניברסיטה עירונית בתל-אביב ראו: כהן, 2006, עמ' 201–229.

10 סימונסון, 1977, עמ' 7.

יורטנר ויובל נאמן. אינטלקטואלים אלה היו היוצרים, המפיצים והמיישמים של התרבות האקדמית שהתפתחה במוסד החדש והם נאבקו לקבלת לגיטימציה מן הממסד הפוליטי. תחושתם הייתה שהם קבוצה מקופחת, המצויה בתחתית הסולם החברתי מבחינת היוקרה, ההכנסה והעוצמה בהשוואה לחבריהם שפעלו במוסדות האקדמיים הוותיקים.¹¹ אסטרטגיית הפעולה שאימצו הייתה יצירת קשר הדוק עם צורכי המדינה והיענות להם. לצד זה ניהלו האקדמאים התל-אביבים מאבקים חריפים על אוטונומיה מוסדית נרחבת.

המוסדות האקדמיים שפעלו בתל-אביב – בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב (נוסד בשנת 1935), המכון הביולוגי-פדגוגי, לימים המכון האוניברסיטאי למדעי הטבע (1953), המכון לתרבות ישראל (1954), ולאחר מכן האוניברסיטה של תל-אביב (1956) – היו קשורים עם צורכיהם התעסוקתיים והחינוכיים של תושבי העיר וסביבתה. חדשנותם הייתה בכך שלא נשענו על מה שכינה ברל כצנלסון בביקורתיות 'חסדי נדיבים',¹² דהיינו הסתמכות פיננסית על קהילות יהודיות בעולם, דגם המכונה 'אוניברסיטת פזורה'.¹³ התפתחותה של אוניברסיטת תל-אביב כ'אוניברסיטה מלמטה' עמדה בניגוד לדפוסי התפתחותם של ארבעת המוסדות האקדמיים שקדמו לה, שהתבססו על מעורבות רחבה ודומיננטית של כוחות פיננסיים ואקדמיים חיצוניים לאלה של הציבור בארץ: הטכניון בחיפה (1924), האוניברסיטה העברית בירושלים (1925), מכון דניאל זיו ברחובות (1934) שהיה למכון ויצמן (1949) ואוניברסיטת בר-אילן ברמת גן (1955).

בתל-אביב נוצרו תנאים חברתיים מקומיים להקמת מסגרת אקדמית, אף שניסוח הגדרתה לא היה נהיר עד תומו. היוזמים התלבטו בין חמישה דגמים אקדמיים: הראשון, תלות במוסד אֵם בעל מסורת ויכולת מחקרית מוכחת

11 למחקרים על האקדמיה בתקופת טרום העצמאות ובראשיתה של מדינת ישראל ראו: כ"ץ והד (עורכים), 1997; לבסקי (עורכת), 2005; הנ"ל (עורכת), 2009; כהן, 2006; קליין, 1998; דרור, 1996, עמ' 330–357; לביא, 1999; טכניון, [1948]; דרור, 1997; וולנסקי, 2005; Alpert, 1982

12 כצנלסון, תש"ה, עמ' 2. החוברת התפרסמה חודשים ספורים לאחר מותו. שימוש קודם בביטוי 'חסדי נדיבים' עשה יוסף חיים ברנר ביצירתו 'שכול וכשלוך', בה כתב על ירושלים של ערב מלחמת העולם הראשונה את הדברים הבאים: 'אימה! אימה! ... עיר גדולה, שכולה תלויה בחסדי נדיבים ובקאפריזים של שולחי נדבות'. כאן תקף ברנר את הציבור החרדי בירושלים שכספי החלוקה מחוץ לארץ עודדו קנוניות וטרסורים. עלה מכך כי הביטוי 'חסדי נדיבים' כוון נגד 'היהודי הפרזיט', איש 'החלוקה', 'הנסמך על זרים'. מכל אלה התבררה הביקורת של הציונות על ההתנהלות שקדמה לה.

13 על התפתחותו של דגם אוניברסיטת פזורה באוניברסיטה העברית, ראו: כהן, 2006, עמ' 120–17.

שיעניק חסות אקדמית למוסד בתל-אביב; כלומר, האוניברסיטה העברית היא שתקבע את התפתחות האקדמיה בתל-אביב. ביטוי לעמדה זו נתן רקטור האוניברסיטה העברית, פרופ' ואל (ג'וליו) רקח, בשנת 1964: 'בארץ יש מקום לכמה מכללות, שיעניקו תארים ראשונים ("בוגר"), אולם רק לאוניברסיטה אחת, שתעניק תארים גבוהים'.¹⁴ השני, מכללות המתמחות במקצועות שנועדו בעיקר לענות על צרכיה הכלכליים והחינוכיים של העיר, ובמוצהר אינן מכוונות לטיפוח מחקר שיטתי; כלומר, התמקדות בטיפוח בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב. השלישי, הקמת בתי ספר להכשרת מורים תיכוניים ויסודיים שיענו על הדרישה שהלכה וגדלה למורים בשנות החמישים עם גלי ההגירה העצומים; כלומר, הסתפקות בחיזוק מסגרות הכשרה, דוגמת המכון הביולוגי-פדגוגי בניהולם של ד"ר היינריך מנדלסון וד"ר יעקב גליל. הרביעי, אימוץ דגם של אוניברסיטה חלקית, כזו הנזהרת בדרכיה ואינה מתערבת בתחומי הלימוד והמחקר של המוסדות הוותיקים, לפי תפיסתו האקדמית של פרופ' ישראל אפרת, הרקטור הראשון של האוניברסיטה של תל-אביב. לבסוף, אוניברסיטת מחקר מקיפה דוגמת האוניברסיטה העברית, החותרת לעסוק במכלול התחומים של הידע האקדמי תוך שילוב הוראה שיטתית לצד מחקר. מהלך זה תבע השקעות אדירות ממדים שחייבו מעורבות אינטנסיבית של הממשלה.

התהליכים שהובילו להקמתה של אוניברסיטת מחקר חדשה בתל-אביב הוזנו ממאבקה של העיר לבסס את מעמדה כמרכז האזרחי של החברה הישראלית בתקופת הממלכתיות של מפא"י.¹⁵ הנהגת העיר דחתה שני דפוסים של התפתחות ממלכתית-אקדמית שהונחו לפנייה על ידי השלטונות הפוליטיים בזמנים שונים ובצורות שונות בשנים הראשונות למדינה. הדפוס הראשון היה חלוקת המדינה לשלושה אזורים שבהם קיימת חפיפה בין האזור הגאוגרפי ל'תחום התמחות' מרכזי. על פי חלוקה זו, חיפה וסביבתה יתמקדו בתעשייה כבדה; תל-אביב וסביבתה יתמקדו במסחר ובתרבות; וירושלים תוכר כמרכז האקדמי הלאומי המוביל ואליה יופנו מרב המשאבים הממלכתיים. משמעות הדבר הייתה שימור המצב בתקופת טרום העצמאות, שבו פעלה אוניברסיטה מרכזית אחת.

הדפוס השני שנדחה היה של אקדמיה בשירות הפריפריה. דוד בן-גוריון

14 רפאל אלדור, 'הריב על הרופאים בין ירושלים לתל-אביב', מעריב, 7.2.1964.
 15 על רעיון הממלכתיות שהעמיד במרכז הדיון הפוליטי את השאלות הפוליטיות, החברתיות והערכיות הנובעות מהריבונות החדשה, ראו: הורוביץ וליסק, 1990, עמ' 49-68, 198-239; קידר, 2009; בראלי, 1999; הנ"ל, 2007, עמ' 23-44; ינאי, 1987; Medding, 1990

פרק ראשון

בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה במרדף אחר לגיטימציה אקדמית

בשנות השלושים של המאה העשרים חל גידול מרשים במספר היהודים בארץ ישראל. למעלה מ-204,000 יהודים עלו לארץ והכפילו את אוכלוסיית היישוב היהודי.¹ מרבית העולים באו מפולין, מגרמניה ומאוסטריה, התיישבו בערים הגדולות וביקשו להמשיך באורח חייהם האירופי ולהשתלב בחיי המסחר, התעשייה והפקידות.² רבים מהם היו בעלי מקצועות חופשיים – רופאים, עורכי דין, בעלי מקצוע במסחר ובתעשייה, אנשי מדע ואנשי אמנות – ולחלקם היה הון בסיסי שאפשר להם להמשיך בעיסוקיהם ולא לאמץ תעסוקות צווארון כחול.³ בתקופה זו היו תל-אביב השקעות רבות בתשתיות. נבנו שכונות חדשות, הותקנה מערכת ניקוז מודרנית שאליה חוברו השכונות הוותיקות שבגבול יפו, הורחבה רשת החשמל לבתי המגורים ולתעשייה והוקם בית חולים עירוני גדול. מספר המפעלים ובתי המלאכה עלה מ-294 בשנת 1930 ל-1,286 בשנת 1943.⁴ בעיר התפתחו חיי חברה ותרבות תוססים והיא הייתה למרכז התרבותי, הפוליטי והכלכלי של היישוב היהודי.⁵ ביטוי פוליטי למעמדה המתחזק של תל-אביב ניתן בתיאורו של יצחק גרינבוים, איש הציונים הכלליים, בשנת 1935:

בעצם הרי תל-אביב היא עיר הבירה של הארץ [...] בה ובסביבתה מתרכזים החיים הכלכליים של היישוב [...] וגם החיים הספרותיים והתרבותיים [...] כל

1 על הגידול במספרי האוכלוסייה, ראו: ביין, 1982, עמ' 84.

2 יחיל, 1987.

3 גורביץ, גרץ ובקי, תש"ה, עמ' 60.

4 לנתונים מפורטים על השקעות הון פרטי בבנייה ובתעשייה בערים השונות בארץ ישראל,

ראו: Gurewich and Gerz, 1946, pp. 220–221.

5 אבן-זוהר, 1980; ביגר, 1991; גלעד, 1973; בן-פורת, 1999, עמ' 59–100; גלבר, 1990,

עמ' 385–475; הלמן, 2007; פיירברג, 2003.

הגורמים האלה מביאים לידי כך, שתל-אביב מרגישה בתוכה כה, השקול כנגד כחו של היישוב כולו. העירייה מזה והועד הלאומי מזה. והעירייה אינה רוצה להכיר במרותו העליונה של הועד הלאומי בלי שום תנאים. בייחוד בתקופה האחרונה, בשעה שהתבצרו בעירייה האלמנטים האזרחיים שהם מיעוט באסיפת הנבחרים [...] וגם בקונגרס [הציוני] נעשו למיעוט. רק בתל-אביב נעשו לרוב ומשכו אליהם את השליטה [...] תל-אביב היא מבצר הבורגנות בארץ-ישראל והעירייה שלה נעשתה לכח השני השליט בארץ, הכופה לעתים את רצונה על הועד הלאומי.⁶

בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב נפתח במרס 1935 והיה המוסד האקדמי החשוב ביותר שפעל בעיר עד להקמת האוניברסיטה של תל-אביב בשנת 1956. היזמים שהקימוהו ביקשו לגיטימציה לפיקוח עצמי על קביעת הרכב המועמדים והסגל האקדמי, על מסלולי ההכשרה האקדמית ותכניה ועל הענקת התעודות המסמיכות לעיסוקים הפרופסיונליים.⁷ הקשיים בקבלת לגיטימציה אקדמית לפעילותו מציגים זירה אקדמית רבת מתיחות ומאבקים עם האוניברסיטה העברית בירושלים ועם שלטון המנדט הבריטי.⁸

בית הספר הגבוה טיפח ייחוד לאומי יהודי. שניים ממייסדיו – שמואל אייזנשטדט ופליטאל דיקשטין (לימים דייקן) – היו חברי התנועה להחייאת המשפט העברי עוד משנות העשרים. תנועה זו ביקשה לייסד מערכת משפט חילונית לאומית שתתבסס על נורמות ועל סדרי דין של המשפט העברי תוך שילובן בנורמות מודרניות, מערביות, ולקדם הפרדה שיפוטית בין השלטון הבריטי לציבור היהודי באמצעות הקמתה מחדש של מערכת בתי משפט יהודיים אוטונומיים וולונטריים שפעלה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה ונקראה 'משפט השלום העברי'. הם כתבו על אופיו של המשפט העברי: 'משפט השלום העברי חרת על דגלו את חידוש המשפט העברי ביסודותיו ללא צביון דתי [...] הכוונה היא לאותו משפט עברי מסורתי השואף להשליט צדק ויושר, חסד ואמת ביחסים בין אדם לאדם [...] משפט השלום העברי כיבד את הדת ואת האמונה, אבל את המשפט העברי ראה כחטיבה מיוחדת השווה לכל אדם, בין שהוא דתי ובין שאינו דתי'.⁹

מערכת משפט לא ממשלתית זו פעלה לצד המערכת המשפטית הממשלתית,

6 ידיעות עיריית תל-אביב, ינואר-פברואר 1935, עמ' 102.

7 Freidson, 1986, pp. 41–91

8 מחקרים על פעילות מוסדות להשכלה גבוהה ללא לגיטימציה אקדמית בשנים הראשונות להקמת המדינה, ראו למשל: קליין, 1998; כהן, 2002.

9 דיקשטין (דייקן), 1964, עמ' 14–15.

ונסמכה על ההנחה שיש ניגוד בין רעיון המשפט הלאומי העברי לשיטת המשפט שנהגה תחת השלטון העות'מאני ולאחר מכן תחת השלטון הבריטי. הצלחתה של מערכת משפט וולונטרית זו, שעסקה בדיונים ובפסיקות בעיקר בסכסוכים בין יהודים, נשענה על נכונות הציבור לקבל על עצמו את סמכותה.¹⁰ בית משפט השלום העברי נתפס כאחד הסממנים המובהקים של מערכת לאומית עצמאית והתבסס על כמה עקרונות: אי־תלות משפטית בשלטון הזר; פעילות בלשון העברית בלבד; שירות משפטי שניתן גם ביישובים קטנים יחסית; שופטים חסרי השכלה משפטית פורמלית; התרחקות מהשפעה בריטית ומאמץ לחידוש יסודות המשפט העברי בלא צביון דתי.¹¹

משנת 1930 לערך חדל בית משפט השלום העברי לפעול מאחר שהציבור היהודי החל לפנות למערכת המשפטית הבריטית. השיפוט הבריטי הצליח לשמור על מידה רבה של אי־תלות בשלטון האדמיניסטרטיבי ומינה שופטים יהודים גם לבית המשפט העליון. על אלה נוסף כוח הכפייה השלטוני שהסתייע במשטרה ובמערכת ההוצאה לפועל. המערכת המשפטית הפלילית הייתה בריטית ומשפט השלום העברי עסק בעניינים אזרחיים בלבד. פלטיאל דיקשטיין, המזכיר הראשי של בית משפט השלום העברי בתל־אביב, העיד כי המשיכו לפנות למערכת שיפוטית זו עד לשנת 1931. אלא שגם מוסדות וארגונים יהודיים לא היו מוכנים להודקק למשפט השלום העברי. כמו כן לא הייתה נכונות ציבורית להרחיב את סמכותו מעבר לענייני ממון או כבוד שבין אדם לזולתו, ונושאים דוגמת בחירות ופעולות של מוסדות ההנהלה הלאומית והמוניציפלית היו מחוץ לתחום שיפוטו.¹² הרצון להמשיך ולהשפיע על הזירה המשפטית חייב את המשפטנים היהודים להתאים את פעילותם למערכת השיפוטית הבריטית שהציבורי היהודי העדיף אותה. בהקשר זה עלתה היוזמה להקים בית ספר גבוה להכשרת משפטנים.

היוזמה האקדמית הזו הייתה קשורה בהתחזקות השלטון העירוני, שהשפעתו חרגה מההיקף המקומי של פעילותו. השלטון המקומי פעל בנפרד ממוקדי הכוח העיקריים ביישוב, וגילה לעתים אי־תלות במוסדות הלאומיים – הסוכנות היהודית והוועד הלאומי. הוא התחזק בשנות השלושים, כשהשלטון במוסדות הלאומיים עבר לידי מפלגות הפועלים, בעוד השלטון המקומי נתון היה

10 על התפתחות פעולתו של משפט השלום העברי בראשית תקופת המנדט הבריטי אפשר ללמוד מהמספרים הבאים: בשנת תרפ"א (1921) הובאו בפני בית משפט השלום העברי בתל־אביב 425 משפטים; בתרפ"ב – 715; בתרפ"ד – 1196; בתרפ"ה – 1371. שם, עמ' 148.

11 אלון, 1988, עמ' 77–81; לחובסקי, 2001, 2005; Shamir, 2000
12 דיקשטיין (דייקן), 1964.

סיכום

מהקמת המדינה ועד למהפך הפוליטי בשנת 1977 נוסדו בישראל ארבע אוניברסיטאות מחקר חדשות: בראילן ברמת-גן, האוניברסיטה של תל-אביב, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע. האוניברסיטה של תל-אביב הייתה הגדולה והחזקה שבאוניברסיטאות החדשות הן מבחינת מספר הסטודנטים והן מבחינת התבססותה כאוניברסיטה בעלת אוריינטציה מחקרית מובהקת. תהליכים אלה קשורים לשינויים דמוגרפיים שהובילו להגברת הביקושים להשכלה גבוהה בכלל, ובמיוחד באזור המרכז.¹ בספר זה הצגתי את הדרך להקמת אוניברסיטה בתל-אביב תוך שימת דגש על כמה קבוצות: עיריית תל-אביב, קבוצות עירוניות ציבוריות של אנשי עסקים ואגודות פרופסיונליות, הממשלה וארגונים ממלכתיים דוגמת המועצה להשכלה גבוהה, האוניברסיטה העברית בירושלים וכן אנשי הסגל האקדמי בבית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה ובאוניברסיטת תל-אביב.

תיאיתי את הכישלון של בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה מנקודת מבטם של המפסידים, שנאבקו לשמור על מסלול זה, שהיה בעל חשיבות משמעותית הן לצרכיה של ארץ הגירה והן לצרכיו של המנגנון המדינתי והציבורי שהתגבש במדינה הריבונית החדשה. מנהליו ותומכיו של בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה לא היו שחקנים חלשים או שוליים. הם היו בעלי השפעה ועוצמה פוליטית ניכרת בעיקר במפלגת הציונים הכלליים שהייתה חברה בקואליציה הממשלתית ובתנועת חרות האופוזיציונית, ולחלקם אף הייתה השפעה במפא"י. מוקד הלגיטימציה והעוצמה הפוליטית שלהם היה בעיריית תל-אביב והם זכו לשיתוף פעולה מצד הרשות העירונית הגדולה שנשלטה בידי הציונים הכלליים בשנות החמישים.

במדינת ישראל הצעירה הייתה דרישה לבתי ספר מקצועיים אקדמיים, שכיום ידועים בשם 'מכללות'. הביטוי לדרישה זו היה בנהירה עצומה של הציבור באזור תל-אביב רבתי, שביקש לרכוש השכלה גבוהה פרופסיונלית

1 בשנת 1949/50 היו 2,450 סטודנטים בכל הארץ, מרביתם מאזור המרכז; בשנת 1959/60 גדל מספרם ל-10,202; ובשנת 1972/73 הגיע לכדי 48,942. ראו המועצה להשכלה גבוהה, הוועדה לתכנון ותקצוב, 1984, עמ' 37.

בתנאים מכבידים פחות מאלה של סטודנטים באוניברסיטה העברית בירושלים, לבית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב. הסגל האקדמי בתל-אביב יכול היה להכשיר את הסטודנטים לקראת בחינות ההסמכה לעריכת דין או ללימודי כלכלה, ראיית חשבון ומדעי החברה. אולם מראשיתו סבל בית הספר מיוקרה ומרמת לימודים נמוכות.

בית הספר ניהל מאבקים ציבוריים כדי לשמור על צביונו הייחודי. ראשית, המאבק על הצעת החוק הממשלתית להקמת מועצה להשכלה גבוהה מיוני 1952 שהוציאה מכלל אפשרות את קיומו של דגם בית הספר הפרופסיונלי והגדירה את האוניברסיטה העברית כדגם המרכזי בתחום ההכשרה הפרופסיונלית. שנית, המאבק הפוליטי העיקש של האוניברסיטה העברית נגד בית הספר הגבוה הוביל לכך שנותני החסות המסורתיים, ובראשם ראש עיריית תל-אביב החדש, חיים לבנון, לא האמינו עוד כי בית הספר מציע את הפתרון המתאים למצוקותיה של העיר הגדולה בארץ בתחום מוסדות ההשכלה הגבוהה.

ההסכם להקמת אוניברסיטה בתל-אביב בשנת 1956, שהתבסס על שילוב בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה והמכונים האוניברסיטאיים העירוניים של עיריית תל-אביב, היה נקודת מפנה. ביסודו עמדה ההנחה כי אין עוד זכות קיום לדגם בית הספר הפרופסיונלי הפרטי אלא רק לאוניברסיטה שבה ניתנת הכשרה אקדמית הנתונה לשליטתה ולפיקוחה של אוניברסיטה. בארץ הגירה דוגמת ישראל של שנות החמישים נחסמה אחת האופציות החשובות שהוצעה בארצות מערב אירופה ובארצות הברית לשילוב חברתי מהיר. בית הספר הגבוה ביקש להמשיך ולשמור על זהותו הייחודית גם במסגרת דגם האוניברסיטה המקיפה, אולם חתימתו על הסכם השילוב עם האוניברסיטה העברית בשנת 1959 סיכלה זאת.

האוניברסיטה החדשה בתל-אביב – העירונית ולאחר מכן הממלכתית – ניצבה בתווך בין שתי משימות שהצטיירו כמצויות בשני קטבים מרוחקים ומנוגדים. הראשונה, הכשרת מומחים אקדמיים שנדרשו לצורכי פיתוח החברה הריבונית החדשה.² השנייה, גיבוש רמת מחקר גבוהה בפרק זמן קצר יחסית, כדי שתוכל לעמוד בתחרות עם המוסדות האקדמיים הוותיקים שפעלו במדינת ישראל. הביקורת של האוניברסיטה בירושלים והאקטיביזם שלה בעיצוב שדה ההשכלה הגבוהה הישראלי, התמקדה בהבלטת הדילמה שבין הכשרה מקצועית מהירה לביסוס תשתית מחקרית גבוהה, וגרסה כי כדי למסד את המחקר

2 תופעה זו איננה ייחודית לישראל. ראו על הקשרים ההדוקים שבין המדינה וצרכיה להתפתחות האוניברסיטאות באנגליה, Salter and Tapper, 1994; Jackson, 1999; Halsey,

כפעילות מרכזית של סגל ההוראה התל-אביבי, חובה למסד קשר של תלות הדוקה וארוכת טווח בין המוסד החדש לוותיק.³ הקשר ההדוק שנרקם בין האוניברסיטה החדשה ובין השלטונות העירוניים ומרכזי השלטון הפוליטיים, הוביל להצבתה בשורה אחת עם המוסדות המחקריים הוותיקים תוך פרק זמן קצר יחסית. בדרך זו תרמה אוניברסיטת תל-אביב, במאבקה ובהצלחתה, תרומה מהותית וממשית לשינוי תודעתי מקיף בחברה הישראלית. ההשכלה הגבוהה חדלה להיות משאב בלעדי בידי קבוצות שיכלו לממן את לימודים בירושלים או זכות יתר, והפכה לחינוך פתוח ונגיש יותר לחלקים רחבים באוכלוסייה המתגוררת במרכז הארץ. יתר על כן, הקמת האוניברסיטה הגדולה והמקיפה בתל-אביב הייתה צעד חשוב ליצירתו ולביסוסו של קונסנזוס על חיוניותה של מערכת ההשכלה הגבוהה לגיבוש פניה המגוונות של החברה הישראלית ומנוע המסייע להאצת הצמיחה הכלכלית.⁴

אוניברסיטת המחקר התפתחה בתל-אביב בשנות החמישים והשישים והייתה לחלק מההליך נרחב של התרחבות והתגוונות מוסדות ההשכלה הגבוהה בעולם לאחר מלחמת העולם השנייה. מגמה בין-לאומית זו השפיעה על ישראל, שהייתה בין שנות החמישים לשנות השבעים מהמדינות המובילות בעולם בשיעור התרחבות ההשכלה הגבוהה בעולם. באותה עת הבינו את נחיצות ההיענות לסיפוק הביקוש למרב הנרשמים המתאימים לאקדמיה.⁵ לפי אחת ההערכות, מתוך 1,854 האוניברסיטאות שנוסדו משנת 1200 ועד 1985 בעולם, 1,101 (59 אחוז) הוקמו בין השנים 1950–1985. בשנים 1960–1975 הוקמו באירופה כ-250 אוניברסיטאות, שבהן הייתה מעורבות גבוהה של ממשלות, קהילות אוזריות, אנשי עסקים ותעשייה לצד חברי הקהילה האקדמית.⁶ זהו הבסיס להגדרה הסוציולוגית כי במחצית השנייה של המאה העשרים נוצרה 'חברת ההסמכה' (the credential society),⁷ והתפשטה 'מחלת הדיפלומה' (the diploma disease).⁸ טענה זו קשרה את התהליכים הללו למעין

3 מודל של תלות מוסד אקדמי חדש במוסד האם ותיק ומבוסס ממנו מקובל עד היום כחלק

מהקמת מוסדות אקדמיים בעולם, ראו אצל Zhong, 2011

4 אהרוני, 1991. סוגיה זו קשורה קשר הדוק בשאלת אופי הלגיטימציה של סמכות המרכז הפוליטי במדינת ישראל, גבולותיה וסדר העדיפות לשימוש במשאבים העומדים לרשותו. בהקשר זה ראו: ליסק, 2009.

5 סקירה מפורטת על מצב ההשכלה הגבוהה בישראל מהקמת המדינה ועד שנות השמונים

ראו: Iram, 1991

6 Ramirez and Riddle, 1991

7 Collins, 1979

8 Dore, 1976